

ВОЛЯ ЯК ОСНОВА СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ПАССІОНАРІЯ У КОНТЕКСТІ КОНЦЕПЦІЇ ЕТНОГЕНЕЗУ ЛЬВА ГУМІЛЬОВА

Досліджується вольовий характер соціальної активності пасіонарія в умовах порушення стабільності етнічної системи у контексті концепції етногенезу Льва Гумільова. Особлива увага у дослідженні присвячена впливу волі на діяльність пасіонарія на різних стадіях етногенезу.

Ключові слова: воля, соціальна активність, пасіонарій, субпасіонарій, пасіонарний імпульс, етногенез.

Natalia Kowtun. Wola jako podstawa aktywności społecznej „pasjonarij’a” w kontekście koncepcji etnogenezy Lwa Gumilowa.

Autorka ukazuje wolę, jako podstawę aktywności społecznej „pasjonarij’a” w warunkach zachwiania systemu etnicznego, w świetle koncepcji etnogenezy Lwa Gumilowa. Szczególną uwagę autorka poświęca ukazaniu znaczenia woli w działalności „pasjonarij’a” na różnych etapach etnogenezy.

Słowa kluczowe: wola, aktywność społeczna, „pasjonarij”, „subpasjonarij”, impuls pasjonarny, etnogeneza.

Наталія Ковтун. Воля как основа социальной активности пассионария в контексте концепции этногенеза Льва Гумилева.

Исследуется волевой характер социальной активности пассионария в условиях нарушения стабильности этнической системы в контексте концепции этногенеза Льва Гумилева. Особенное внимание в исследовании посвящено выявлению влияния воли на деятельность пассионария на разных стадиях этногенеза.

Ключевые слова: воля, социальная активность, пассионарий, субпассионарии, пассионарный импульс, этногенез.

Natalia Kowtun. Will as a basis of a Passionary's social activity in the context of L. Gumilyov's Conception of Ethnic Genesis.

In the article the volitional character of a passionary's social activity in conditions of contravention of the ethnic system stability in the context of Leo Gumilyov's conception of ethnic genesis is investigated. Impact of will on passionary's activity on different phases of ethnic genesis is described with particular attention.

Key words: will, social activity, passionary, subpassionary, passionary's impulse, ethnic genesis.

Процеси динамічних змін, котрі відбуваються в сучасному українському суспільстві, зумовлюють потребу дослідження й уточнення існуючих уявлень про сутність вольового характеру соціальної активності пасіонарія як рушійної сили етногенезу, який є одним з виявів соціальної самоорганізації. Запобігти наростаючій кризі модерної української державності можна не лише через моральне вдосконалення суспільства, подолання споживацького ставлення до матеріальних і духовних ресурсів, а й через визначення вольових засад різних форм соціальної активності, зокрема, у сфері етногенезу й націогенезу.

Воля, соціальна активність, пасіонарність як окремі феномени соціокультурного досвіду стали предметом активної зацікавленості представників багатьох наукових дисциплін — філософії, соціальної філософії, соціології, політології, етнології, психології, етнопсихології. Важливе значення у визначенні сутності, структури і виявів волі мають напрацювання А. Шопенгауера [1] та В. Віндельбанда [2]. Загалом в історико-філософській парадигмі інтерпретація феномена волі реалізується у двох основних напрямках. Згідно з першим, воля розглядається як об'єктивно існуюча константа, яка має фізіологічний, психологічний, соціальний або трансцендентальний характер. Другий напрям репрезентований філософією волюнтаризму, представники якого розглядали волю як феномен, іманентно властивий людині.

Зауважимо, що й розуміння поняття «активність» у науковій літературі не має усталеного характеру. Виділяють декілька підходів щодо його тлумачення. За першим підходом, активність розглядається як поняття ширше за обсягом, порівняно з поняттям «діяльність». У такому контексті активність властива усій різноманітності біологічних організмів. Активність супроводжує

зародження і розвиток, самозбереження і самовідтворення організмів. У межах другого підходу активність розглядається як поняття вужче за обсягом щодо поняття «діяльність». У такій інтерпретації активність постає своєрідною мірою діяльності.

У свою чергу дослідженню феномену пасіонарності в інтерпретації Л. Гумільова присвячений значний пласт літератури. Якщо в західній науковій парадигмі концепція етногенезу російського мислителя не стала предметом значного зацікавлення (за винятком досліджень Є. Брудні та М. Ларюель), то в радянській і пострадянській літературі вона стала предметом тривалої наукової дискусії [3]. Вказана дискусія розпочалася з публікації в 1970-1971 рр. у журналі «Природа» частини праці «Етногенез і біосфера» Л. Гумільова і критичних відгуків на неї. Незважаючи на деякі позитивні рецензії на неї (маються на увазі статті О. Дроздова, Б. Кузнецова, В. Курінного, Б. Семевського), у радянській науковій парадигмі сформувалося переважно негативне ставлення до розуміння пасіонарності як основи етногенезу. Зокрема, ідеї Л. Гумільова стали предметом гострої критики М. Артамонова, Ю. Бромля, Ю. Єфремова, В. Козлова. Наслідком цієї критики стало ігнорування і замовчування ідей етнологів у другій половині 70-80-х рр. ХХ ст. у радянській науці.

Новий етап в інтерпретації концепції етногенезу Л. Гумільова розпочинається з перевидання його праць, починаючи з 1989 р., після сприяння А. Лук'янова, першого заступника голови Верховної Ради СРСР. На підставі їх аналізу були опубліковані статті І. Д'яконова, Л. Клейна, В. Козлова, Г. Померанца, О. Янова. Важливу роль у дослідженні історіографії концепції етногенезу Л. Гумільова в цілому, й пасіонарного імпульсу зокрема, відіграють дослідження В. Кореняко. У напрацюваннях Л. Клейна акцентується на комплексному дослідженні феномену людини, поділі вивчення етносу на джерелознавчу етнографію і пояснювальну етнологію, руйнуванні пануючих у науці марксистсько-ленінських догм у працях Л. Гумільова. Поряд з цим, В. Козлов та І. Д'яконов, вказуючи на актуальність вивчення пасіонарності, зауважували, що російський етнолог не зміг уповні пояснити цей феномен. Водночас на відсутність чіткого, несуперечливого визначення поняття етносу як висхідного для дослідження пасіонарності вказували Л. Клейн, В. Козлов, О. Янов. На перебільшенні природного фактору в процесі етногенезу акцентували свою увагу М. Артамонов, Ю. Бромлей, Ю. Єфремов. Утім, незважаючи на достатньо ґрунтовний аналіз концепції етногенезу в науковій літературі, осмислення вольового аспекту соціальної активності пасіонарія у контексті етнічної самоорганізації суспільства не стало предметом системного наукового аналізу.

Метою пропонованого дослідження є аналіз вольової складової соціальної активності пасіонарія у контексті концепції етногенезу Л. Гумільова. Досягнення вказаної мети неможливе без з'ясування атрибутивних ознак волі. Відзначимо, що воля як своєрідний імпульс до дії є не лише основою усвідомлення потреб, а й висхідним положенням щоденного вибору людини. На підставі усвідомлення потреб і націленості на вибір напрямку діяльності в індивідуальній і суспільній свідомості формується цілісний образ мети практичного перетворення світу природи і світу культури. В акті волі суб'єкт легітимуює і санкціонує суб'єктивні бажання, які конституюються в цьому процесі як об'єктивно спрямована мета соціальної активності. Водночас соціальна активність постає як системна соціальна якість, у межах якої відображається не лише активне ставлення людини до суспільства, а й рівень взаємодії індивідів, малих та великих соціальних груп як суб'єктів суспільних відносин.

Аналіз вольової складової діяльності пасіонарія як суб'єкта етногенезу передбачає необхідність визначення поняття «етнос». Етнос розуміється нами «як стійка, цілісна спільність людей, що історично склалася і має певні ознаки» [4, с. 41]. У процесі консолідації соціальних спільнот виділяють такі типи етносів — рід, плем'я, народність, нація. Сутнісними ознаками роду є спільна назва, єдина мова, уконституційовані звичаї, релігійні вірування. З розвитком суспільства роди поступово об'єднуються у племена. Атрибутами племені як етносоціального організму є, на думку В. Андрущенка, Л. Губерського, М. Михальченка, спільна територія, спільна мова, релігійні обряди, первісна культура, племінна самосвідомість та спільна назва [4, с. 42]. Якщо говорити про народність, то вона характеризується територіальною цілісністю, єдиною письмовою мовою, спільними рисами характеру та певними психологічними особливостями.

Завершальною стадією етногенезу є становлення нації як історичної спільноти людей з певними специфічними рисами. У сучасній науковій парадигмі домінує «концепт політичної нації, до якої належать усі громадяни однієї держави, незалежно від етнічного походження» [4, с. 42]. «Поряд з цим для великих етносів властивий поділ на менші етнічні групи. Виділяють також метаєтноси чи метаєтнічні спільноти, які об'єднують групи етносів, що мають певні спільні риси культури, самосвідомості, зокрема, генетичної і мовно-культурної близькості (слов'яни, латиноамериканці)» [4, с. 43]. Загалом, на початку ХХІ ст. планету населяють більше чотирьох тисяч етносів, утім лише близько восьмисот з них є націями. Водночас, варто зауважити, що під час наступного етапу етногенезу в ньому зберігаються атрибутивні ознаки попереднього етапу. Так, у процесі становлення народності чітко простежуються ознаки роду й племені.

Рушійною силою етногенезу є діяльність пасіонарія. Це відбувається, коли у межах окремого етносу перманентно з'являються ініціатори перегляду усталених звичаїв і норм, котрі оцінюються ними як невідповідні. Якщо в сучасному суспільстві суб'єктами соціальної активності, зокрема, етногенезу і націогенезу, постають головним чином політичні й громадські діячі, то у давніх спільнотах подібні функції здійснювали міфічні культурні герої, діяльність яких парадоксальним чином співвідноситься з функціями пасіонаріїв.

У процесі виявлення волі простежується імпульс, внаслідок якого актуалізується та чи інша форма діяльності людини. В. Віндельбанд відзначив, що вольовий імпульс простежується і в тих випадках, коли ми бачимо факти вимушеного збудження нервів, і в душевній діяльності, яка не супроводжується тілесною діяльністю [2, с. 522]. В обох випадках виявлення вольового імпульсу відсутня свобода волі, яка, у свою чергу, завбачує свободу діяльності.

Дослідження вольового імпульсу як необхідної умови пасіонарності вимагає з'ясування структури вольового процесу. Актуальною до нашого часу залишається класифікація етапів вольового процесу запропонована В. Віндельбандом. Згідно з нею, воля поділяється на три основні фази. На першій фазі формується особливе воління, прагнення, кожне з яких може трансформуватись у дію. На другій фазі відбувається взаємне стримування і врівноваження прагнень на основі прийняття певного рішення. Третя фаза характеризується імпульсом волі, внаслідок якого прагнення перетворюються у відповідні тілесні дії. Першу фазу ми називаємо фазою воління, другу — фазою вибору (обговорення), третю — фазою діяльності [2, с. 520]. При цьому окремі воління, вибір між веліннями і діяльність, яка внаслідок рішення розпочинається, постають як різні функції волі. На нашу думку, вольовий імпульс властивий не тільки для третьої фази функціонування волі. Він притаманний і для першої фази вольового процесу, на якому відбувається актуалізація й усвідомлення необхідності вольової діяльності. На другій фазі вольовий імпульс простежується у виборі конкретного рішення. Відповідно на третій фазі простежується втілення вольового рішення на практиці.

Особливо значущу роль вольовий імпульс відіграє у діяльності пасіонаріїв під час етногенезу. У контексті цього, аналізуючи механізми етногенезу, російський дослідник Л. Гумільов дійшов висновку, що етногенез детермінований наявністю у деяких індивідів незворотного внутрішнього потягу до цілеспрямованої діяльності, тісно пов'язаної зі зміною суспільного чи природного середовища. Більше того, досягнення поставленої мети, часто ефемерної, згубної для самого суб'єкта, уявляється йому ціннішим за власне життя. Безсумнівно, таке рідкісне явище є відхиленням від видової норми поведінки, адже вказаний імпульс протилежний інстинктові самозбереження [5, с. 252]. Вказана здатність одночасно може бути пов'язаною як з високим рівнем здібностей (талантом), так і з посередніми задатками, що вказує на її підсвідомо іманентний характер. Хоча ця властивість залишається малодослідженою, саме вона є основою антиєгоїстичної етики, згідно з якою інтереси колективу, нехай навіть неправильно витлумачені, домінують над жагою життя і турботою про власне потомство.

Особливі, обдаровані зазначеною вище ознакою, за сприятливих умов, здійснюють (і не можуть не здійснювати) вчинки, котрі акумулюючись, підривають інерцію традицій і зумовлюють появу нових етнічних спільнот. З метою наукового аналізу дослідник запропонував назвати вказану властивість «пасіонарністю» [5, с. 253], виключивши з її змісту тваринні інстинкти

й психічні хвороби, адже, незважаючи на те, що пасіонарність і є відхиленням від видової норми, вона цілком позбавлена ознак патології.

Під пасіонарністю Л. Гумільов розуміє націленість окремих особистостей на зміну середовища, або мовою фізики — до порушення інерції агрегатного стану середовища [5, с. 257]. Імпульс пасіонарності буває настільки потужним, що його носії — пасіонарії — не здатні передбачити наслідки своєї діяльності, що засвідчує, на думку російського дослідника, його несвідомий характер [5, с. 258]. Неможливість прогнозування наслідків діяльності пасіонарія пов'язана з тим, що вони з однаковою ймовірністю можуть мати як конструктивний, так і деструктивний характер.

Природа пасіонарності, за Л. Гумільовим, ідеї якого виходять із вчення В. Вернадського, є продуктом енергії біосфери, адже «енергія живої речовини пронизує наші тіла, тіла наших предків і буде пронизувати тіла наших потомків, стимулюючи різноманітні етногенези» [5, с. 263]. Доречно зазначити, що здатність пасіонариїв на основі вольових зусиль стимулювати й переспрямовувати розвиток етногенезу, зближують ідеї російського мислителя із синергетичною теорією.

Виділяючи у праці «Етногенез і біосфера» низку пасіонарних особистостей (Наполеон Бонапарт, Олександр Македонський, Корнелій Луцій Сулла, Ян Гус, Жанна д'Арк, протопіп Авакум) [5, с. 255-263], Л. Гумільов зауважує, що якщо в образах Наполеона й Олександра Македонського можна вбачати «героїв, котрі ведуть натовп», то в образі Яна Гуса йдеться не про особистий «героїзм», а про створення етнічної доміанти, яка акумулює пасіонарність системи і спрямовує її до обраної мети [5, с. 259]. Не дивлячись на те, що пасіонарії часто очолюють народні рухи, доцільніше, на думку мислителя, називати їх не «тими, котрі ведуть», а «тими, які підштовхують», адже без достатньої кількості пасіонариїв, навіть загиблих у невідомості, було б неможливо зруйнувати традицію й інерційно закостенілий розвиток системи. Інакше кажучи, пасіонарії постають одночасно суб'єктами переспрямування напрямків розвитку (флуктуації) етногенезу, перетворення природного й соціокультурного середовища.

Хоча феномен пасіонарності, за Л. Гумільовим, є продуктом природно запрограмованих здібностей окремих представників соціуму, у своєму ж дослідженні російський етнолог вказує на соціальну заразливість пасіонарності, адже «люди гармонійні (а ще більшою мірою — імпульсивні), опинившись у колі пасіонариїв, починають себе поводити як пасіонарії» [5, с. 267]. Відтак, актуалізація пасіонарності в соціумі є явищем соціальним, а не біологічним. А отже, доречним буде твердження про те, що пасіонарність не можна пояснити лише як продукт розвитку матерії.

Аналізуючи етногенез, Л. Гумільов констатує, що багато народів існували й існують у реліктовому стані за дуже низького рівня пасіонарності. Такий рівень пасіонарності характерний для бушменів, австралійців, пігмеїв, низькорослих негроїдів Декана, палеоазіатів [5, с. 287]. Незважаючи на це, процеси етногенезу у вказаних народів все-таки відбулися і вони визначились як етноси й народності. Натомість рівень культурної і політичної пасіонарності у цих народів виявився справді достатньо низьким, що не дозволило їм та іншим подібним етнічним спільнотам створити державні інституції, а подекуди навіть перейти до продукуючих форм господарювання і розвинутого соціокультурного життя.

Пасіонарність як необхідна умова етногенезу втілює здатність етнічних спільнот до цілеспрямованих напружень у контексті соціальної самоорганізації. Під пасіонарністю мислитель розуміє вроджену здатність організму абсорбувати енергію зовнішнього середовища і втілювати її у формі діяльності. Російський етнолог визначає низку стадій у процесі етногенезу [5, с. 278-280], котрі співвідносяться з рівнем світоглядних настанов, норм, традицій та їх функціонуванням в окремому соціумі. Русійною силою етногенезу постає різке збільшення в популяції кількості пасіонариїв і субпасіонариїв.

Під час фази пасіонарного підйому під впливом взаємодії внутрішніх і зовнішніх факторів (природного зростання народжуваності або інкорпорації з інших спільнот) відбувається швидке зростання кількості пасіонариїв. На цьому етапі простежується неоднозначне

сприйняття соціумом зростання кількості пасіонаріїв. У випадку, якщо етнічна спільнота перебуває на стадії дисбалансу і дезінтеграції, наявна зацікавленість у збереженні високої кількості пасіонаріїв. Натомість у ситуації стабільності за домінування непасіонаріїв і субпасіонаріїв доля потенційних носіїв пасіонарного імпульсу наперед визначена.

За твердженням Л. Гумільова, в екстремальних ситуаціях, зокрема, під час воєн, «жінки цінують героїв, які йдуть у бій, завдяки чому останні, перш ніж загинути, залишають потомство навіть через незаконні шлюби» [5, с. 271]. Таким чином, потенційний пасіонарій перед тим, як загинути на війні, встигав розсіяти свій генофонд у популяції через випадкові зв'язки. Тому й не дивно, що бастарди і позашлюбні діти у давніх народів мали рівні права з дітьми від «законних» шлюбів. Більше того, в архаїчних спільнотах народження дітей від пасіонаріїв вважалося великою честю, що втілювалося, зокрема, в обрядах «гостювого» шлюбу. Навіть у середні віки слово «бастард» не мало виключно презирливого змісту. Наприклад, конетабль Франції за правління Карла VII — Дюнуа мав офіційний титул «принц-бастард». Діти пасіонаріїв виростили й продовжували здійснювати вчинки, відповідні своїй конституції, іноді навіть не підозрюючи, хто їх справжні батьки.

Народження пасіонаріїв можливе у різних соціальних групах, адже у протилежному випадку «перша кривава війна винищила б усю популяцію пасіонаріїв і вже у першій фазі припинила б процес етногенезу» [5, с. 286]. Інакше, у «тихих» епохи ідеалом стає поміркований, акуратний сім'янин, а пасіонарії не знаходять відповідної сфери для діяльності. У такій ситуації «ні на Заході, ні на Сході пасіонарії не потрібні, а тому вони часто... помирили без законного потомства» [5, с. 272]. З огляду на це, народження потенційного пасіонарія розглядалося як своєрідна загроза усталеному існуванню соціуму. Саме цим можна пояснити прадавні перекази про віднесення в ліс, у гори, пускання у кошику за водою новонароджених — потенційних пасіонаріїв.

Потяг до активної перетворюючої діяльності виходить з ідеї про розвиток людства як процесу невпинного пробудження людини, яка, зазвичай, перебуваючи у напівсонному стані, прокидається лише для ділової активності. У контексті цього джерелом розвитку суспільства є здатність людини здійснити діалектичне заперечення і рішуче сказати «ні» закріпленим суспільним нормам, котрі обмежують свободу людини, залишаючи її в напівдрімотному стані безпорадності й відчутті непотрібності її буття.

Діяльність пасіонаріїв багато в чому визначила поступ етично-світоглядних засад сучасної цивілізації. Саме вольовий характер діяльності пасіонарія є основою вироблення, введення і закріплення суспільної заборони канібалізму, фізичного винищення інших людей («не вбий»), упорядкування статевих стосунків, заборони інцесту, визнання представників інших родів, племен, народів, націй за повноцінних людей, визнання права на існування культур інших етносів, народностей і націй, визнання права нації на самовизначення.

Уведення і закріплення означених норм було б неможливим без наявності єдності, співзвучності, узгодженості у поглядах двох і більше пасіонаріїв та субпасіонаріїв, котрі є носіями вказаних інновацій. Консенсус між ними, заснований на вольовій основі, не означає обов'язкової активної згоди усього кола його суб'єктів. Суспільна згода може виявлятися і в пасивній формі. Отже, для нормперетворюючої діяльності необхідна суспільна згода для загального визнання відповідних норм і цінностей.

Наступна ланка етногенезу отримує, за Л. Гумільовим, назву «акматичної». Вона характеризується існуванням у спільноті максимальної кількості пасіонаріїв. Під час акматичної фази якнайповніше виявляється вольовий характер діяльності пасіонарія. Якщо для попереднього етапу діяльність пасіонарія розглядалася скоріше як дестабілізуючий фактор, то на рівні акматичної фази його перетворююча діяльність стає чинником інноваційних змін, котрі знаменують собою вихід етносу або соціуму з однієї системи відліку з її усталеними нормами співжиття до іншої системи. Власне таке напруження соціальної активності неможливе без актуалізації таких вольових якостей в діяльності пасіонаріїв і субпасіонаріїв, як сміливість, рішучість, мужність, дисциплінованість, ініціативність, стійкість.

Загалом, фаза акматичного розвитку систем, зокрема, етнічних, позначається далекосяжними змінами в етнонаціональній, соціокультурній, політичній сферах. Вона може супроводжуватись громадянськими й етнічними конфліктами. На пізніших етапах цивілізаційного становлення феномен етнічної і соціальної трансгресії реалізується у формі еволюційних перетворень, що, в свою чергу, позначається на активізації вольового компоненту соціально зумовленої діяльності.

Акматична фаза змінюється фазою надлому — різким зменшенням кількості пасіонаріїв з наступною їх трансформацією в субпасіонаріїв. Вона пов'язується зі вступом етнічної системи у фазу найвищого розвитку і стабільності. У зв'язку з цим необхідність надактивної перетворюючої діяльності пасіонаріїв, заснованої на напруженні вольових зусиль, зникає, в результаті чого відбувається зменшення їх кількості шляхом природного або штучного добору. Натомість наступна фаза інерційного розвитку етнічної системи супроводжується повільним зменшенням кількості пасіонарних особистостей.

Пасіонарії запрограмовані на витіснення у стабільному, уконституційованому соціумі, котрий перебуває на етапі розквіту. Однак, якби пасіонарії «завжди гинули, не встигнувши нічого зробити, то ми до сьогодні приносили б у жертву немовлят, пожирали б тіла вбитих ворогів... Не було б ні пірамід, ні пантеону, ні «відкриття» Америки...» [5, с. 273]. Найбільш трагічно гинуть пасіонарії на останньому етапі етносоціогенезу (фазі обскурації), коли їх кількість зменшується, а взаєморозуміння між ними і масами обивателів втрачається.

Соціальна активність пасіонаріїв лякає пересічну людину гіпертрофованою діяльністю інтенцією, іноді небезпечною, як для окремих індивідів, так і для соціуму в цілому. Більше того, соціальна активність пасіонаріїв на останніх фазах етносоціогенезу може набувати й асоціального деструктивно-руйнівного характеру. За твердженням Л. Гумільова, у період обскурації поряд із справжніми пасіонаріями спостерігаємо категорію людей із «негативною» пасіонарністю [5, с. 275], котра втілюється в асоціальній паразитичній діяльності волоцюг, мародерів, дезертирів.

На підставі вище зазначеного можна зробити наступні висновки. Вольовий характер соціальної активності пасіонарія порізному втілюється на відповідних етапах етносоціогенезу. Одночасно рівень вольової активності залежить від впливу зовнішніх і внутрішніх факторів етнічної самоорганізації. На висхідній, акматичній фазі етнічної і суспільної трансгресії виявляється високий рівень вольової активності пасіонарія у контексті актуалізації необхідності вироблення певної системи цінностей, яка відіграє важливу роль у процесі етнічної консолідації. У випадку, якщо для цього етапу характерна ціннісна фрагментарність, різновекторність, а етнос перебуває у стані нерівноваги, це зумовлює новий виток біфуркації або дезінтеграцію системи у напрямку ентропії.

Наступний, другий, рівень етногенезу співвідноситься з фазою надлому та інерційного розвитку. Власне на цій фазі етнічної консолідації відбувається закріплення нових процедур і правил гри у конституціях, нормах, законах, котрі регулюють застосування владних повноважень. Правове закріплення відповідних норм і законів можливе лише на основі актуалізації вольового компоненту соціальної активності пасіонарія. Водночас, і для вироблення правових норм, і для їх виконання необхідним є досягнення суспільного консенсусу.

На останній фазі етногенезу, фазі обскурації, відбувається не тільки витіснення пасіонаріїв, зокрема, їх фізичне усунення, а й остаточне закріплення й ретрансляція соціокультурного досвіду. І закріплення, і ретрансляція нових зразків досвіду відбувається на основі актуалізації вольових якостей і індивідів, і соціального організму в цілому.

1. Шопенгауэр А. О четвероюм корне... Мир как воля и представление : в 2 т. / А. Шопенгауэр ; [пер. с нем.]. – М. : Наука, 1993. – (Памятники философской мысли).
Т. 1: Критика кантовской философии. – 1993. – 672 с.
2. Виндельбанд В. Свобода воли / Вильгельм Виндельбанд // Виндельбанд В. Избранное: Дух и история / В. Виндельбанд ; [пер. с нем.]. – М. : Юрист, 1995. – С. 508–657. – (Лики культуры).
3. Brudny Y. M. Reinventing Russia. Russian Nationalism and the Soviet State, 1953–1991. – Cambridge MA and London : Harvard University Press, 2000. – 364 p.
4. Ларюэль М. Когда присваивается интеллектуальная собственность, или О противоположности Л. Н. Гумилева и П. Н. Савицкого / М. Ларюэль // Вестник Евразии. – 2001. – № 4 (15). – С. 5–19.
5. Дроздов О. Л. Этнос и природная среда / О. Л. Дроздов // Природа. – 1970. – № 8. – С. 75–76.
6. Кузнецов Б. И. Проверка гипотезы Гумилева / Б. И. Кузнецов // Природа. – 1971. – № 2. – С. 74–75.
7. Куренной В. Н. Пассионарность и ландшафт / В. Н. Куренной // Природа. – 1970. – № 8. – С. 76–77.
8. Семевский Б. Н. Взаимодействие системы «человек-природа» / Б. Н. Семевский // Природа. – 1970. – № 8. – С. 74–75.
9. Артамонов М. И. Снова «герои» и «толпа»? / М. И. Артамонов // Природа. – 1971. – № 2. – С. 75–77.
10. Бромлей Ю. В. К вопросу о сущности этноса / Ю. В. Бромлей // Природа. – 1970. – № 2. – С. 51–55.
11. Ефремов Ю. К. Важное звено в цепи связей человека с природой / Ю. К. Ефремов // Природа. – 1971. – № 2. – С. 77–80.
12. Козлов В. И. О биолого-географической концепции этнической истории / В. И. Козлов // Вопросы истории. – 1974. – № 12. – С. 72–85.
13. Козлов В. И. Лев Николаевич Гумилев (1912–1992) / В. И. Козлов // Этнографическое обозрение. – 1992. – № 5. – С. 173–175.
14. Клейн Л. С. Горькие мысли «привередливого рецензента» об учении Л. Н. Гумилева / Л. С. Клейн // Нева. – 1992. – № 4. – С. 228–246.
15. Померанц Г. С. Смена типажей на авансцене истории и этнические сдвиги / Г. С. Померанц // Общественные науки. – 1990. – № 1. – С. 188–202.
16. Янов А. Л. Учение Льва Гумилева / А. Л. Янов // Свободная мысль. – 1992. – № 17. – С. 104–116.
17. Кореняко В. К критике концепции Л. Н. Гумилева / Владимир Кореняко // Этнографическое обозрение. – 2006. – № 6. – С. 22–35.
18. Андрущенко В. П. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія / Андрущенко В. П., Губерський Л. В., Михальченко М. І. – [3-є вид., виправ. та доп.]. – К. : Генеза, 2006. – 656 с.
19. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Лев Николаевич Гумилев. – [2-е изд. исправ. и доп.]. – Ленинград : Изд-во Ленинградского ун-та, 1989. – 496 с.